

манітнюють лексичні та стилістичні можливості поезії; семантично місткі й образно глибокі, вони сприяють творенню поетичних образів. Новотвори-складення є вдалим засобом авторського ліричного самовираження, тонким знаряддям художнього впливу на читача.

¹Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М., 1969. – С.14;
²Минералов Ю.И. "Мнимые неправильности": подражание слову // Теория художественной словесности. – М., 1999. – С.301; ³Елеонская А.С. Человек и Вселенная в ораторской прозе Епифания Славинецкого // Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII – начала XVIII в. – М., 1989. – С.215; ⁴Андрієнко Л.О. Генеза та особливості структури поетичної метафори бароко: Дис... канд. філолог. наук. – К., 1996. – С.82; ⁵Русанівський В.М. Слово в поезії // Рідне слово. – 1972. – Вип.6. – С.50; ⁶Ермоленко С.Я. Синтаксис віршової мови. – К., 1969. – С.25.

Списак умовних скорочень назв джерел

- І.Величковськ. – Величковський І. Твори. – К., 1972.
К.Зинов. – Климентій Зиновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – К., 1971.
УЛ – Українська література XVII ст. – К., 1987.
УП – Українська поезія. Середина XVII ст. – К., 1992.
УПК – Українська поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. – К., 1978.

Т.Л.Видайчук, асп.

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЧНОЇ СИСТЕМИ

Правопис як система правил передачі мови на письмі, кодифікованих у сучасному розумінні цього слова, формально був відсутній в Україні протягом кількох віків. Єдина орфографічна структура української мови формувалася поступово, разом зі становленням графіки як основного конструктивного матеріалу орфографії. Графіка й орфографія завжди тісно пов'язувалися як між собою, так і з історією писемності, а отже, з історією народу.

Правописні тенденції значною мірою визначались екстралінгвістичними факторами. Так, із XVI ст. відомі спроби польської шляхти і католицького духовництва нав'язати українському письменству латинську азбуку. З початку XVIII ст. у Східній Україні під впливом російської літературної мови почала поширюватись так звана "гражданка".

© Т.Л.Видайчук, 2001.

Засвоєння правописної системи не завжди легко давалося користувачам, зокрема у випадках залучення до неї нових знаків. Правописні зміни могло також викликати зникнення з живого мовлення певних звуків. В.В.Німчук стверджує, що "це спричиняє труднощі при користуванні традиційним письмом, бо для того, щоб уживати букви згідно з етимологією, людині даної епохи треба знати, коли певну літеру писали попередники, а це вимагає заучування правопису безлічі словоформ"¹. Наприклад, так було в історії з написанням юсів та зредукованих голосних.

Якщо у процесі розвитку мови виникають нові звуки, які не співвідносяться з жодною з літер існуючого алфавіту, тоді з'являються нові букви чи видозмінюються старі. Але поки графічна традиція не складеться, у мові існує певна правописна неунормованість.

Закладання основ українського правопису відбувалося в епоху Київської Русі. Переважна більшість тогочасних пам'яток східних слов'ян писана кирилицею, тобто в основі графіки лежить кирилична правописна традиція. Але кирилиця була пристосована до звукової системи старо-слов'янської мови, звукова ж система давньоруської (давньоукраїнської) мови істотно відрізнялась, тому кирилиця зазнала певних змін:

1. Носові звуки [о] та [є], що передавались на письмі юсами, були втрачені. Тому замість літери юс великий (Ѧ) вживалась літера у або лігатура оу; йотований юс великий (ѦѦ) став передаватись буквою ю. Юс малий (Ѧ) вживався у значенні а або я, але не позначав носового голосного.

2. Зредуковані, або дуже короткі голосні, що передавались на письмі буквами ѣ, љ, у середині XII ст. у так званих сильних позиціях перейшли в голосні повного творення в та е. "У зв'язку з цим ѣ та љ часто писано проти етимології, аж поки М.Смотрицький у своїй славнозвісній "Граматиці" 1619 р. не ввів правило, за яким ѣ писався в кінці слова на позначення твердості, а љ там же на позначення м'якості попереднього приголосного"².

3. З кінця XIII ст. в кириличному алфавіті з'являється літера ѣ, "тобто над старою буквою и стали писати дужечку"³.

4. Правописна традиція XII-XIII ст., яка носила етимологічний характер, була перешкодою для відбиття [g] у писемних текстах

цієї доби. Але перші спроби передати проривний звук [g] відомі ще з середини XII ст.⁴

5. Після шишлячих та губних приголосних за давньоруською традицією писався ъ. Але у зв'язку зі ствердінням приголосних почав писатися ѣ.

6. Часто на письмі відбувалось чергування у та в, і та й; тому на початку тих самих слів могли вживатися як приголосні, так і голосні.

7. Іноді спрощення груп приголосних передавалось і на письмі, проте в більшості випадків ці групи за традицією зберігались.

Таким чином, кирилиця досить послідовно пристосовувалась до звукової системи мови Київської Русі, тому у правописній традиції даного періоду можна помітити опору і на живомовне звучання.

Проте не можна сказати, що в XIV-XVI ст. правопис, розвивачись далі, використовував фонетичні принципи як основні. Його постійно повертали до етимологічних засад, намагаючись саме в такий спосіб унормувати орфографічні правила.

Етимологічний струмінь у правописі ще більше посилювався через так званий другий південнослов'янський вплив, який відбивався в орфографії дуже довго – з XV ст. і далі, почасти навіть у XVIII ст. (зокрема, у текстах, що створювалися в руслі слов'яноруської, або церковнослов'янської, книжно-писемної традиції). Він характеризувався такими особливостями написання:

1. У рукописах широко використовувався ѣ замість ѡ у кінці слів, оскільки писарі замість ѡ ставили по-південнослов'янськи ѣ⁵.

2. Часто фіксувалась відсутність йотації а на початку слів та після голосних. За давньоруською орфографічною традицією, у цих позиціях потрібно було писати переважно ѡ або ѡ̣: ѡ̣ писали після приголосного, а ѡ – на початку слова та після голосного. "У староукраїнських пам'ятках написання а без йотації призвело до порушення сформованої традиції у вживанні ѡ та ѡ̣"⁶.

3. До характерних рис належить і написання графеми е на позначення йотованого звука [йе] на початку слова та після голосного, тоді як у давньоруській правописній традиції графеми ѡ та ѡ̣ не розрізнялись. Л.Жуковська, розглядаючи вживання даної графеми, зазначає, що, "можливо, південнослов'янською модою слід пояснити використання широкого варіанта е, але напевне стверджувати цього не можна, оскільки чітке протиставлення широких і вузьких

варіантів букв було вироблене на староукраїнському терені до другої половини XVI ст.: широкий варіант є якірна, або язикова, переписувачі писали на початку слова та складу; вузький варіант є вживали після приголосних літер"⁷.

4. Графема **ы** (з початковим **ь**) починає витісняти графему **ѣ** (з початковим **ь**).

5. Порушилось традиційне вживання літер **ї** (або **і**) та **н**. У добу Київської Русі "буква **і** використовувалась у власних іменах та в кінці рядка за необхідності збереження місця, щоб закінчити рядок голосною буквою – давньоруський "закон кінця рядка", літеру **н** – в інших позиціях у слові"⁸.

6. Іжниця (**v**) за південнослов'янською орфографією передавала два звуки – [i] та [v], залежно від позиції у слові та діакритичного знака над нею.

7. За давньоруським правописом, диграф **оу** писався переважно на початку слова, а **ѡ** – у середині та в кінці слова. Під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом у староукраїнських пам'ятках диграф **оу** став писатися у будь-якій позиції у слові, крім початку, і мав вигляд **ѡу**⁹. Йотований звук [йу] почав передаватися і літерою **ю**, і літерою **ж**. За влучним висловом В.Щепкіна, юс "ставився краси заради, а не істини"¹⁰.

8. Внаслідок другого південнослов'янського впливу у староукраїнській орфографії з'явилась графема **ѡ**, яку, проте, почали писати в рядку. "Літери **ф** і **ѡ**, якими позначався звук [ф], спочатку в давньоруській писемності були закріплені за конкретною групою іншомовних слів, переважно грецьких... З середини XVI ст. збільшується кількість написань з літерою **ѡ**"¹¹.

Механічний характер орфографічної реформи не був результатом другого південнослов'янського впливу. У цей час сформувався стиль "плетіння слівес", що мав своїм наслідком не лише розквіт мистецтва слова, різних форм художньої виразності та збагачення літературної мови, а й певне "плетіння графем" у правописній традиції, що, у свою чергу, призвело до ще більшої правописної неупорядкованості.

Звичайно, строкатість правопису іноді призводила до непорозумінь. Тому в граматиках XVI-XVII ст. чимало уваги приділялось

саме правописним питанням. Хоча ці граматики дбали передусім про правописну нормалізацію церковнослов'янської мови, проте всі спроби унормувати правопис знаходили якоюсь мірою своє відбиття і в правописі тогочасної староукраїнської літературної мови.

У кінці XVI ст. в Україні було опубліковано кілька посібників для вивчення мови: "Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка", 1591 р., та "Грамматіка словенска" Л.Зизанія, 1596 р. Про чистоту і правильність церковнослов'янської мови у названих посібниках точилися суперечки, адже в них як паралельні, а іноді і як основні, наводились і українські форми. М.Смотрицький, щоб покласти край непорозумінням, назвав свою лінгвістичну працю 1619 р. "Грамматіки Славенскиѧ Правилное Свнтагма". Цей посібник став основним і найавторитетнішим підручником церковнослов'янської мови, він користувався великим попитом і тому мав незаперечний вплив на розвиток староукраїнської мови і її правопису. "Грамматика" М.Смотрицького ще більшою мірою, ніж другий південнослов'янський вплив, повертала староукраїнський правопис до етимології, а орфографію – до кириличної традиції.

Так, у розділі "Орфографія" М.Смотрицький стверджує, що церковнослов'янська мова послуговується, фактично, 47 літерами, хоч кваліфікує деякі з них як варіанти інших літер: г та ґ, з та ґ, оу та Ѹ, є та е, ю та ѯ, я та Ѫ, ѿ та о. Автор свідомо підкреслював, що для передачі того самого звука чи сполуки звуків традиційно в церковнослов'янській мові уживались дві або три літери¹². Він детально виклав правила вживання тих чи інших літер:

1. Літера є та ѡ вживались у ролі показників множини у парадигмах.

2. Літера н могла вживатись у будь-якій позиції у слові. Літера і (ї) не могла починати і закінчувати слова, вона писалась перед голосними, за винятком родового відмінка однини прикметників жіночого роду, де для відрізнєння від інших відмінків писалась й. Не вживалась і (ї) також у префіксі при-

3. У "Грамматичі" зафіксоване і важливе орфоепічне правило вимови н як звука високо-середнього підняття, перед яким приголосні не пом'якшуються.

4. Літера ѡ не вживалась на початку слова.

5. Усталилось використання ь у значенні м'якого знака, а ъ – твердого.

6. Графема ю була замінена графемою ю, а графема ж – графемою ю.

7. Літера та мала вживатись на початку слова, а ѿ – у середині або кінці.

8. Запозичені букви в (іжиця), г, ф, з, ѿ мали писатись лише в запозичених словах. Літера з (зело) використовувалась для позначення числа 6.

9. Літери ѿ та и, ы та и, що часто траплялись у текстах XVI-XVII ст., М.Смотрицький радив не плутати; він і застерігав також не вживати ѿ замість хв¹³.

М.Смотрицький, як бачимо, з повагою ставився до усталеної правописної традиції. Популярність його "Граматики" та наслідування викладеної ним орфографічної системи зумовили ситуацію, за якої у староукраїнській мові початку XVII ст. сформувались дві виразні правописні тенденції. Перша спиралась на орфографічну традицію Київської Русі, віддаючи перевагу при написанні живому звучанню слова. Вона розвивалась у світській практиці писарського письма. В основі ж другої лежав традиційний кириличний правопис, посилений другим південнослов'янським впливом і підтримуваний "Граматикою" М.Смотрицького.

На початку XVIII ст. у Росії була проведена алфавітна реформа Петра I. "Гражданка", що запроваджувалась у світських стилях російського письменства, відрізнялася від кирилиці відсутністю деяких літер: у ній не було іжиці, омеги, ксі, пси, фіти, юсів тощо. Російську реформу алфавіту готували вихідці з України, які були прекрасно обізнані з українською графіко-орфографічною традицією світського письма. Вважаючи, що найбільш прийнятним та історично перспективним для писемної практики XVIII ст. є фонетичний принцип правопису, вони поклали саме його в основу алфавітної реформи. У зв'язку з цим нове письмо XVIII ст. на українському ґрунті мало такі особливості:

1. Літера ы стала використовуватись рідше, оскільки замінювалась літерою и.

2. Літери ь та ъ, хоча й були теоретично різними графемами, проте у правописній практиці замінювали одна одну, ніби злившись в одній графічно середній букві.

3. Український звук [й] передавався виключно літерою й, а звук [і] – літерою і.

4. Буква є вживалась на позначення широкого українського звука [e], а буква е – на позначення звукосполучення [йе].

5. Замість російської літери ё почали послідовно вживати буквосполучення йо та ѿо.

6. Проривний приголосний [g] передавався переважно літерою г, рідше латинською буквою g¹⁴.

Письмо XVIII ст. відрізнялось від письма XVII ст. і використанням нової цифрової системи. Реформою 1710 року замість буквеного позначення цифр були введені арабські цифри. Це значно спростило не лише арифметичні дії, а й передачу цифр на письмі.

Проведений нами аналіз фонетичних і правописних особливостей збірників житій XVII-XVIII ст. свідчить, що орфографія поступово додала етимологію, витісняючи з ужитку стару правописну традицію. Саме в писарській практиці зазначеного періоду закладалися основи фонетичного принципу майбутнього українського правопису. Можна визначити такі основні графіко-орфографічні особливості староукраїнської житійно-повістєвої літератури:

1. У досліджуваних текстах нормативним було вживання [і] на місці колишнього ҃: *тоби* (ЖС-2, 520 зв.), *оповидала* (520), *Києви* (539 зв.), а в закритих складах – на місці етимологічних е та о. Але є чимало випадків, у яких зберігаються ҃ та етимологічні е й о в закритих складах. Немає сумніву, що літерою ҃ передавався український звук [і]. Лише 3% слів форм засвідчують е на місці ҃: *девица* (ЗЖЛ. – 23), *тебе* (ЖС-2. – 518), *всей* (529 зв.). Дуже часто в досліджуваних текстах плутаються літери і та и на позначення українського звука [і]; літера и залишалась у використанні за традицією, тим більше, що досліджувані тексти репрезентують традиційну релігійну літературу: *Васілію* (ЖС-2. – 531) – *Василию* (525 зв.), *імя* (520) – *імя* (522 зв.), *кіяне* (531) – *кіями* (531 зв.), *мудрій* (518) – *мудрии* (525).

2. Український звук [и] – звук передньо-середнього ряду і високо-середнього підняття, став середнім між звуками, які передава-

лись літерами *н* та *ы*, про що свідчить плутання цих літер: *мыслив* (ЖС-2. – 518) – *вимислов* (530), *син* (КЖС. – 476) – *сыном* (ЖС-2. – 520). За нашими підрахунками, *н* вживається на місці етимологічного *ы* у 49% словоформ, решта написані з традиційною літерою *ы*. Для передачі українського звука [и] використовували зазвичай літеру *н*, що пізніше стало нормою української літературної мови.

3. Нормативним було вживання *о* після шиплячих: *ишол* (ЖС-2. – 525 зв.), *жона* (КЖС. – 476), *поражоний* (477 зв.).

4. Літера *ь* уже давно втратила своє звучання і тепер використовувалась, хоч і непослідовно, для позначення м'якості попереднього приголосного: *вельми* (ЖС-2. – 563 зв.), *Господь* (515), *день* (562 зв.).

5. Усталилась вимова широкого українського [е], про що свідчить твердість вимови приголосних перед ним: *церкви* (ЖС-2, 531), *межи* (64 зв.), *день* (562 зв.). Має місце плутання українського *е* в ненаголошеному складі з *и*: *Володимир* (ЖС-2. – 518) – *Володимер* (518). Це яскрава риса тогочасної живої вимови і сучасної української мови.

6. Йотовані звукосполучення передавались відповідними літерами *ьа*, *к*, *ю*. Звукосполучення [ji] мало спеціальну букву для позначення, хоча літера *ї* не використовувалася.

7. У галузі консонантизму нормативним було розрізняти звуки [г] та [ґ], хоча на позначення останнього літера не була узвичаєна, він передавався буквосполученням *кг*: *ганьбючи* (КЖС. – 479), *голосу* (ЗЖЛ. – 18 зв.), *Господь* (ЖС-2. – 565) – *кгрецького* (ЖС-2. – 527), *кгрунту* (532). Хоча ще в XVII ст. М.Смотрицький узаконив уживання літери *г*, але писарі в досліджуваних пам'ятках її не використовували.

8. Уживання літери *ф* і відповідного звука для системи українських приголосних XVII-XVIII ст. не було усталеним. У житіях літера *ф* зустрічається лише в іншомовних словах: *офѣру* (ЖС-2. – 530 зв.), *фундуочи* (520), *Феофилакта* (520).

9. Пом'якшення приголосних відбувалось у таких самих умовах, як і в сучасній українській літературній мові. Але в дієслівних закінченнях *-ть* досліджувані пам'ятки відбивають тверду вимову, ймовірно, наслідуючи книжні традиції: *годит* (ЖС-2, 520 зв.), *живут* (520 зв.), *поховаєт* (522 зв.), *ганьбит* (КЖС. – 240). М'яко вимовляється *ц*: *млоденці* (ЖС-2. – 562 зв.), *отець* (КЖС, 476). Є приклади, які засвідчують книжну-традиційну тверду вимову *ц*: *паницу* (ЖС-2. – 522 зв.), *самодержеєц* (520 зв.); але вони становлять лише

14% слововживань. Відповідно до північно-східних говорів уживається твердий [р]: *Игора* (ЖС-2. – 518), *Царьгорода* (520), *Рурьк* (517 зв.). Роздільна вимова приголосних б, п, в, м, ф перед йотованими голосними не позначалась: *пняных* (ЖС-2. – 518), *обовязок* (519 зв.), *голубьята* (ЮКС. – 473).

10. З рукописів видно, що приголосні перед е та о вимовлялись твердо: *праведнаго* (ЗЖА. – 16), *але* (43), *темно* (ЖС-2. – 564 зв.), *деревлѣни* (519).

11. На письмі м'які приголосні, як правило, не подвоювались: *коханю* (ЖС-2, 565), *фундуванк* (522), *подякованя* (519), хоча подвоєння відбувалось у живій вимові. Воно засвідчене в іншомовних і деяких питомих словах на межі морфем, що починались і закінчувались тією самою літерою: *свѣщенную* (ЖС-2. – 529 зв.), *Десятиною* (530).

12. Найвність живомовних рис у системі консонантизму підтверджують також випадки спрощення в групах приголосних: *серце* (ЖС-2. – 563), *сонце* (565), *празник* (521), *жалосливо* (ЗЖЛ. – 10 зв.); асимілятивно-дисимілятивні процеси: *кто* (ЖС-2, 528 зв.), *ро-сказуючи* (532), *дошч* (ЗЖА. – 31), *носю* (28), *хожу* (ЖС-2. – 519); поява протетичних приголосних: *восѣмь* (ЖС-2. – 519), *него* (529), *вогонь* (ЗЖА. – 43).

13. Звукосполучення дз і дж вживаються відповідно до норм сучасної української літературної мови: *дзвон* (ЖС-2. – 522), *дзсерело* (520).

14. Досить складна, за свідченням досліджуваних текстів, система дієслівних форм минулого часу чоловічого роду. Лише у 50% слововживань старослов'янський склад *лъ* перетворився у *в*: *послав* (ЖС-2. – 518 зв.), *умислив* (ЗЖА, 15), *поховав* (ЗЖЛ. – 42), *зібрав* (ЮКС. – 476). Решта підтримують книжну традицію написання: *установил* (ЖС-2. – 518 зв.), *слышал* (518 зв.), *умерл* (ЮКС. – 476), *колол* (ЗЖА. – 39).

15. Узвичаєним було чергування *в з у, й з і*. Спостерігається цілком переважа форм давального та місцевого відмінків однини іменників з переходом *г, к, х в з, ц, с*: *слоуѣѣ сказав* (ЖС-2. – 517), *патріарсѣ Сергію* (528 зв.).

Перелічені риси й особливості свідчать на користь того, що книжно-українські особливості написання занепадали, а натомість приходили риси живої мови, яка почала унормовуватися у процесі літературного використання в XVII-XVIII ст. Живомовна стихія потрапляла і в церко-

вно-релігійні твори різного змісту. А найшвидше сприйняла що стихію фонетика, і зокрема, вимова. І.Огієнко писав: "В ХУІ-ХVІІІ ст. жива українська мова вже великим струменем вривається до мови літературної; мусив пристосуватись до того і правопис. В цей час вже не боялися відступати від традиційних норм церковного правопису; не боялися писати і народною мовою; потроху з'являються і такі написи, де зазначалась жива українська вимова. Правопис стояв вже на добрій дорозі, була певна надія на скоре пристосування його до живої мови"¹⁵.

Аналіз фонетичних і правописних особливостей збірників житій засвідчує, що в розглянутий період живомовна фонетика була цілком усталеною в літературному вживанні. Звукова система української мови, що мала тривалу історію формування, у цей час постає вже виробленою, з рядом особливостей, притаманних і сучасній українській мові.

Розглянуті вище етапи розвитку української системи графіки засвідчують, що формування українського правопису – процес тривалий. Традиційна кирилична правописна тенденція постійно перешкождала проникненню в орфографічну систему живомовних фонетичних елементів, що спричинило значні труднощі з передачею на письмі цілого ряду звуків. Відтак на початку ХІХ ст. у системі української орфографії сформувались два концептуально різних напрямки: етимологічний та фонетичний. Історія становлення єдиного унормованого українського правопису – це суперечливий шлях пошуків і компромісів, який у підсумку відбив визначальну рису правопису нашої літературної мови – його формування на фонетичній основі.

¹Німчук В.В. Про графіку і правопис як елементи спільної культури: історія і // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С.4; ²Там само; ³Москаленко А.А. Нарис історії українського алфавіту і правопису. – Одеса, 1958. – С.9; ⁴Німчук В.В. Значч. праця. – С.7-8; ⁵Тихомиров М.Н., Мурашев А.В. Русская палеография. – Изд. 2-е, доп. – М., 1982. – С.20; ⁶Гнатенко Л.А. Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Словника кінця ХVІ ст. // Мовознавство. – 1995. – №6. – С.47; ⁷Жуковская Л.П. О южнославянском влиянии ХІV-ХV ст. (На материале проложного жития Евгения) // Язык и письменность среднеболгарского периода. – М., 1982. – С. 49; ⁸Гнатенко Л.А. Значч. праця. – С.49; ⁹Там само. – С. 50-51; ¹⁰Щеппин В.Н. Учебник русской палеографии. – М., 1920. – С.119; ¹¹Гнатенко Л.А. Значч. праця. – С.53; ¹²Смолотичев М. Грамматика / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К., 1979. – С.32; ¹³Там само. – С.33- 37; ¹⁴Москаленко А.А. Значч.праця. – С. 10-11; ¹⁵Огієнко І. Нарис з історії української мови. Система українського правопису: Популярно-науковий курс з історичним освітленням. – Варшава, 1927. – С.4.

Список умовних скорочень назв джерел:

ЖС-1 – Книга житій святих, ХУІІІ ст. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського. – Шифр 371п\156.– 672 с.

ЖС-2 – Книга житій святих, кінець ХУІІ – поч. ХУІІІ ст. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського. – Шифр 370п\155.– 644 с.

ЗЖА – Збірка житій, апокрифів, віршів, пісень та ін., поч. ХУІІІ ст. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського. – Шифр 209м/20.– 44 с.

ЗЖЛ – Збірка житій, легенд, апокрифів, сповідань тощо, ХУІІ ст. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського, шифр 1.2735.– 82 с.

КЖС – Книга житій святих, друга половина ХУІІІ ст. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського. – Шифр 287П/1266.– 547 с.